

نشانه های عقل گرایی از منظر نهج البلاغه

محدثه غدیری

طلبه سطح دو

چکیده:

موضوع ارتباط عقل و دین با یکدیگر از مباحث راهبردی است که از دیرباز مورد توجه بوده است. چراکه بدون تردید ترقی و تکامل بشر مرهون خردورزی و اندیشیدن اوست. بهترین فضا برای پژوهش در زمینه نشانه های عقل گرایی، جست و جو در منابع دینی می باشد. پژوهش حاضر با هدف معرفی نشانه های فردی و اجتماعی عقل گرایی تنظیم گردیده است که توجه به مؤلفه های آن، سعادت‌مندی دنیا و آخرت را در مخاطب به وجود می آورد. به علت اینکه نهج البلاغه صادره و ناشی از سخنان گوهر بار مولای متقیان، حضرت امیرالمؤمنین، علی ابن ابیطالب علیه السلام می باشد؛ به عنوان یکی از بهترین گزینه ها برای جست و جو و به عنوان منبع و مأخذی برای پژوهش قرار گرفته است. لذا در این تحقیق با توجه به سخنان حضرت مولی الموحدين، امام علی علیه السلام، حق گرایی و پرهیز از باطل، غایت شناسی، اعتدال گرایی، تجربه اندوزی و نگاه صحیح به دنیا جزء نشانه های فردی عقل گرایی و پرهیز از بد زبانی، دوستی با مردم، توشه اندوزی برای قیامت، کم گویی و تدبیر جزء نشانه های اجتماعی عقل گرایی معرفی گردیده و ضمن شرح نامه ها، خطبه ها و حکمت های مرتبط با تطبیق با برخی آیات قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام به صورت گسترده تری مطرح شده است؛ باشد تا با تبیین بخشی از نشانه های عقل گرایی در تقویت آن در نفس خویش کوشا بوده و زندگی دنیوی و اخروی خود را آباد کنیم. روش تحقیق حاضر بر پایه گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه ای و تدوین داده پردازی توصیفی-تحلیلی می باشد.

واژگان کلیدی: نشانه، عقل گرایی، نهج البلاغه

۱. مقدمه:

پیش از بیان محتوای اصلی پژوهش، چارچوب نظری تحقیق شفاف سازی می شود:

۱.۱. بیان مسئله:

لازمه عقل این است که اگر درست به کار گرفته شود واقعیات را خوب و صحیح درک می کند، مفاسد و مصالح را تشخیص داده و راه سعادت و کمال را به انسان نشان می دهد. عقلانیت و خردورزی تنها یک فضیلت در کنار دیگر فضائل نیست؛ بلکه این فضیلت از یک ویژگی خاص برخوردار است و آن نقش محوری و مبنایی خردورزی در انتخاب نوع منش ها، روش ها و کنش ها در طول زندگی فردی و جمعی است. اگر انسان در انجام اعمال و افعال کوچک یا کلان زندگی از تعقل بهره مند باشد آن اعمال ارج و ارزش پیدا کرده و برتری می یابند برکات بسیاری در پی خواهند داشت؛ از آنجایی که انسان موجودی انتخابگر است، کمال و سعادت واقعی او نیز در گرو همین اختیار و انتخاب است. البته اختیار و انتخاب صحیح بدون شناخت درست و کافی ممکن نیست و عقل نیز یکی از مهم ترین منابع شناخت است. در حقیقت انسان تنها با بهره مندی از عقل است که می تواند راه صحیح را در بین راه های متعدد و متکثر، انتخاب نماید. بر این اساس می توان گفت حیات انسانی، حیاتی فکری است و زندگی بشر جز با تفکر سامان نمی پذیرد و زندگی بشر هرچه بیشتر بر تفکر و اندیشه استوار باشد به همان اندازه از استحکام و مطلوبیت بیشتری برخوردار است. یکی از بهترین منابع جهت آگاهی یافتن و شناخت نشانه های عقل گرایی، خطبه ها، نامه ها و حکمت های حضرت علی علیه السلام می باشد. لذا پژوهشگر در تلاش است تا نشانه های عقل گرایی از منظر نهج البلاغه را بررسی نماید تا بتوان گنجینه خرد را به شکوفایی رساند.

۱.۲. ضرورت و اهمیت تحقیق:

همانطور که مطرح شد، عقل جایگاه فرازمندی در انسان دارد تا جایی که امام علی علیه السلام به عنوان شخصیتی برجسته و جهانی که فضائل و سیره وی افراد بسیاری را از باورمندان ادیان مختلف به سوی خود جلب نموده است، در رهنمودها و هدایت های خویش برای امت اسلام و پیروانش به تعقل نگاهی ویژه داشته؛ لذا سراسر نهج البلاغه و دیگر منابعی که مشتمل بر سخنان آن حضرت

است، به تعقل و خردورزی به عنوان یکی از مهم ترین ابزارهای نجات بخش بشر در عرصه های مختلف زندگی انسان، عنایت قابل توجهی شده است. لذا انسان، نیازمند به آگاه شدن نسبت به نشانه های عقل گرایی می باشد تا این نشانگان را در خود تقویت نماید. در نتیجه می بایست برای شناخت این مطلب مهم به بهترین و متقن ترین منبع که کلام شخص معصوم است، رجوع کنیم تا از سرچشمه علم الهی بهره مند گردیم. اگر انسان این شناخت را کسب نکند، به مرور زمان با به کار نبستن عقل در مسائل مهم، مسیر ناصحیح را انتخاب نموده و سبک زندگی اش مورد رضایت هوای نفس خویش یا شیطان می شود و با این پیروی نابجا، زندگی دنیا را خراب کرده و شقاوت آخرت را برای خود به ارمغان خواهد آورد.

۱,۳. اهداف تحقیق:

این تحقیق شامل اهداف متعددی است:

*** هدف اصلی:**

هدف اصلی پژوهش پاسخ به این سؤال است که نشانه های عقل گرایی در نهج البلاغه چیست؟

*** اهداف فرعی:**

اهداف فرعی پژوهش حاضر پاسخ به سؤالات زیر است:

(۱) نشانه های فردی عقل گرایی در نهج البلاغه چیست؟

(۲) نشانه های اجتماعی عقل گرایی از نگاه حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام کدام اند؟

۱,۴. پیشینه تحقیق:

بر اساس بررسی صورت گرفته در سایت های مختلف علمی، پژوهشگر به این مطلب دست یافت که تاکنون مطالبی در ارتباط با عقل از دیدگاه امام علی علیه السلام از سوی تعدادی از نویسندگان سامان یافته است:

به عنوان مثال مقاله ای با نام «عقل و تعقل از دیدگاه امام علی علیه السلام»، نوشته رضا برنجکار، در مجله قبسات، شماره ۱۹ چاپ شده که موضوعات مختلفی را در ارتباط با عقل مورد بررسی قرار داده است. البته این مباحث بیشتر بر مبنای سخنان امام علی علیه السلام در کتاب غررالحکم سامان یافته تا نهج البلاغه؛ در صورتی که در این پژوهش، پژوهشگر در نهج البلاغه مباحث را پیگیری کرده است.

مقاله دیگری نیز با عنوان «جایگاه عقل و تجربه در نهج البلاغه» توسط عبدالرحمن الوائلی نوشته شده و توسط سیدمحمد حدادی ترجمه گردیده و در شماره های ۱۸ و ۱۶ مجله پژوهش های نهج البلاغه منتشر شده است. در این نوشته صرفاً رابطه عقل و تجربه مورد اهتمام قرار گرفته است اما نویسندگان این مقاله عقل گرایی را به صورت جزئی تر در دو زمینه فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار داده است.

همچنین مقاله ای با عنوان «دعوت به تعقل و نشانه های عقل گرایی در نهج البلاغه»، نوشته کرم سیاوشی و سیدجواد فاضلیان که در پژوهشنامه نهج البلاغه، سال سوم، شماره ۱۲ در زمستان ۱۳۹۴ به چاپ رسیده است. وجه تمایز این نوشتار بررسی کلام حضرت امیر علیه السلام به صورت جزئی تر و شرح کلام حضرت بوده و منبع این تحقیق به صورت عمده کتاب شریف نهج البلاغه می باشد.

۲. مفهوم شناسی واژگان کلیدی:

پیش از ورود به بحث اصلی، ضروری است معنای واژگان کلیدی، مورد ملاحظه قرار گیرند:

۲,۱. معنای نشانه:

نشانه در لغت به معنای علامت، آیت، نمودار، دلیل (دهخدا، ۱۳۷۷ش، ج ۲، ص ۲۹۹۴) اثر و نشان می باشد و در اصطلاح عبارت است از آنچه که به عنوان نشانی و علامت و به قصد بازشناختن بر جایی نهد. دیگر آنکه هدف و جایی که برای انداختن تیر نشان می کنند (نفیسی، ۱۳۹۹ش، ج ۵، ص ۳۷۱۰).

۲،۲. معنای عقل گرایی:

ماده (عقل)، دارای ریشه ای واحد، قیاسی و فراگیر است که اکثر موارد کاربرد آن به معنای بازداشتن یا معنایی نزدیک به آن است. واژه عقل نیز از همین معنا برگرفته شده است؛ زیرا عقل انسان را از گفتار و رفتار ناپسند بازمی دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۶۹).

در همین راستا صاحب بن عباد گوید: «عَقْلُ الدَّوَاءِ بَطْنُهُ: حَبْسُهُ؛ دارو شکم او را بند آورد» که عقل در آن در معنی حبس کردن شکم آمده است؛ «و الدَّوَاءُ عَقُولٌ» و دارو به خاطر اثر نگه دارندگی اش عقل نامیده شده و «عَقَلْتُ البعير» و از بستن پای شتر با تعبیر عقل کردن آن یاد شده و «العَقَالُ الحَبْلُ» به معنی ریسمان و وسیله نگه دارندگی استعمال شده است (ابن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۷۲). بر این اساس معنای لغوی عقل در همه موارد استعمال آن، نگهدارندگی، بازدارندگی و کنترل کنندگی است.

فراهیدی می گوید: عقل نقیض جهل است؛ چنانکه هنگامیکه کسی آنچه را که از پیش نمی دانست، بداند یا از کارهای ناپسندی که پیشتر انجام می داد، انزجار پیدا کند، گفته می شود: «عَقَلَ، يَعْقِلُ، عَقَالٌ» و هنگامی که کسی یا قومی خوش فهم و یا دارای عقل بسیار باشند، گفته می شود: «رجلٌ عاقلٌ و قومٌ عَقَالٌ و عاقلون؛ و رجلٌ عَقُولٌ» (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۶۰).

دیگر آنکه عقل، خرد و دانش و فهم و شعور و دانائی و ادراک و دریافت و هوش و فراست و تدبیر و تمیز و قوه ممیز، جوهری است لطیف و روحانی که نفس، علوم ضروریه و نظریه را بدان درک می کند (نفیسی، ۱۳۹۹ش، ج ۴، ص ۲۳۸۶). بنابراین عقل در انسان قابلیت است که با کسب آگاهی ها تقویت شده و میتواند مسیر درستی را پیش پای صاحب خویش قرار دهد.

اما عقل گرایی به معنای امری است که خارج از احساسات درونی باشد و به آن کسی می گویند که به روش عقل گراییش داشته باشد (بستانی، ۱۳۷۵ش، ص ۶۱۹).

در حدیثی می خوانیم که شخصی نزد پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله تقاضای اندرزی کرد. حضرت فرمود: اگر بگویم عمل خواهی کرد؟ عرض کرد: آری! این سخن میان او و پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله سه بار تکرار شد و در پایان، پیغمبر اکرم صلی الله علیه وآله فرمود: «إِنِّي أَوْصِيكَ إِذَا أَنْتَ هَمَمْتَ بِأَمْرٍ فَتَدَبَّرْ عَاقِبَتَهُ فَإِنْ يَكُ رُشْدًا فَاْمُضِهِ وَإِنْ يَكُ غِيًّا فَانْتِهِ عَنْهُ؛ مَنْ بِهِ تَوْصِيَةٌ مِنْهُ فَهُوَ نَكِيلٌ» (کلینی، ۱۳۸۸ق، ج ۸، ص ۱۵۰).

از منظر امام علی علیه السلام سامان زندگی در جهت مطلوب، در هر حوزه‌ای بستگی تام و تمام به تدبیرمندی دارد، چنان‌که از آن حضرت وارد شده است: «صَلَحُ الْعَيْشِ التَّدْبِيرُ؛ سامان بخشِ گذرانِ زندگی، برنامه‌ریزی و تدبیرمندی است» (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶ ش، ج ۴، ص ۱۹۴).

پایه و اساس زندگی سالم و بالنده، تدبیر صحیح است، همچنان‌که امام علی علیه السلام بدان اشاره کرده و فرموده است:

«قَوَامُ الْعَيْشِ حُسْنُ التَّقْدِيرِ، وَ مِلَاكُهُ حُسْنُ التَّدْبِيرِ؛ مایه پایداری زندگی، خوب سنجیدن است، و پایه آن برنامه‌ریزی و تدبیرمندی است» (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶ ش، ج ۴، ص ۵۱۵).

در اصل، زندگی انسان عقل‌گرا در هر حوزه‌ای جز در پرتو تدبیرمندی راه به جایی نمی‌برد، و اگر تعبیر شود که آن‌چه در پرتو بی‌تدبیری صورت می‌یابد، زندگی نیست و نوعی مردگی است، تعبیری دور از واقع نیست. از امیرمؤمنان علی علیه السلام روایت شده است که بر منبر کوفه فرمودند: «أَيُّهَا النَّاسُ... لَا خَيْرَ فِي دُنْيَا لَا تَدَبَّرَ (لَا تَدْبِيرَ) فِيهَا؛ مردم! دنیایی که در آن تدبیرمندی و عاقبت‌اندیشی نباشد، خیری در آن نیست» (برقی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۵).

اهمیت تدبیر در جریان حیات، به اندازه‌ای است که امیرالمؤمنین علی علیه السلام بارها این مسئله را در کلام نورانی خود ذکر کرده اند و از نشانه‌های عقل دانسته اند. انسان عاقل در برخورد

با تمام مسائل زندگی ابتدا تدبیر و چاره اندیشی داشته و بعد به مرحله عمل در می آید تا در زندگی اجتماعی خود درگیر مشکل نشود.

نتایج پژوهش:

از جست و جو های انجام شده می توان به این نتیجه رسید که اسلام بیش از هر دینی انسان را به تفکر و تعقل دعوت کرده است. این حقیقت را به راحتی می توان با رجوع به منابع دینی، از جمله کتاب شریف نهج البلاغه دریافت. از دیدگاه حضرت علی علیه السلام عاقل کسی است که محصول تفکر را حفظ و نگهداری می کند و در زندگی به کار میبندد و نتیجه میگیرد. او کسی است که به هر میزانی از علم دست یابد عاقل تر خواهد بود و عقل تنها مدرکی است که قادر است خود را بسنجد.

از سخنان امام اول شیعیان، حضرت علی ابن ابیطالب علیه السلام به دست می آید که حق گرایی و پرهیز از باطل، غایت شناسی، اعتدال گرایی، تجربه اندوزی و نگاه صحیح به دنیا، به عنوان نشانه های فردی عقل گرایی و پرهیز از بد زبانی، دوستی با مردم، توشه اندوزی برای قیامت، کم گویی و تدبیر به عنوان نشانه های اجتماعی عقل گرایی ثابت گردیده است. استفاده صحیح آدمی از عقل، راهی برای رشد و سعادت فردی و اجتماعی و در نهایت رسیدن به حیات اخروی و جای گرفتن در بهشت می باشد.

فهرست منابع:

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

الف) کتب فارسی:

۱. آقا جمال خوانساری، محمدبن حسین (۱۳۶۶ش) شرح غرر الحکم (خوانساری)، مصحح: جلال الدین محدث، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ج ۴.
۲. برخوردار فرید، شاکر (۱۳۹۳ش) آداب الطلاب، تهران: لاهوت.
۳. بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۵ش) فرهنگ ابجدی الفبائی، ترجمه: رضا مهیار، ایران: اسلامی.
۴. جوادی عاملی، عبدالله (۱۳۸۶ش) منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، قم: اسراء.
۵. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ش) لغتنامه دهخدا، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ج ۲.
۶. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۸ش) ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه: سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۴.
۷. کلینی، محمد (۱۳۸۸ق) اصول کافی، قم: اجود، ج ۱، ۲، ۸.
۸. مصطفوی، سید جواد (۱۳۸۶ش) رابطه نهج البلاغه و قرآن، تهران: بنیاد نهج البلاغه.
۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵ش) پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ج ۳، ۶، ۷، ۱۲، ۱۳.
۱۰. مهدوی دامغانی، محمود (۱۳۷۵ش) جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، تهران: نشرنی، ج ۷، ۸.
۱۱. نفیسی، علی اکبر، (۱۳۹۹ش) فرهنگ نفیسی، بی جا: مانوش، ج ۴، ۵.

(ب) کتب عربی:

۱۲. آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۱۲ق) غررالحکم و دررالکلم، ترجمه: محمدباقر کشمیری، بی جا.

١٣. ابن عباد، صاحب ابن اسماعيل (١٤١٤ق) **المحيط في اللغة**، مصحح: محمدحسن آل ياسين، بيروت: عالم الكتب، ج ١.
١٤. ابن فارس، احمد (١٤٠٤ق) **معجم مقاييس اللغة**، مصحح: عبدالسلام محمدهارون، قم: مكتب الاعلام الاسلامي، ج ٤.
١٥. ابن معروف، محمد ابن عبدالخالق (بي تا) **فرهنگ کنز اللغات**، مصحح: رضا علوي نصر، تهران: مكتب المرتضويه، ج ٢.
١٦. ابن ميثم، ميثم بن علي (١٤٠٤ق) **شرح نهج البلاغه (ابن ميثم)**، ترجمه: محمدی مقدم، تهران: دفتر نشر الكتاب، ج ٢، ٣، ٤، ٥.
١٧. برقي، احمد بن محمد (١٤١٦ق) **المحاسن**، ترجمه: مهدي رجايي، قم: المجمع العالمي الاهل البيت عليهم السلام، ج ١.
١٨. خويي، حبيب الله بن محمد (١٤٠٠ق) **منهاج البراعه في شرح نهج البلاغه**، شارح: حسن حسن زاده آملی، تهران: مكتبة الاسلاميه، ج ٢١.
١٩. شوشتری، محمدتقي (١٤١٨ق) **بهبج الصباغه في شرح نهج البلاغه**، تهران: دارأمرکبير للنشر، ج ٨.
٢٠. فخر رازی، محمد بن عمر (١٤١١ق) **التفسير الكبير و مفاتيح الغيب**، بيروت: دارالكتب العلميه، ج ٤.
٢١. فراهيدي، خليل ابن احمد (١٤٠٩ق) **كتاب العين**، قم: نشر هجرت، ج ١.
٢٢. فيض كاشاني، محمد بن شاه مرتضى (١٤١٧ق) **المحجّه البيضاء**، مصحح: علي اكبر غفاري، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ج ٥.
٢٣. متقی، علي بن حسام الدين (١٤١٩ق) **کنز العمال في سنن الأقوال و الأفعال**، بيروت: دارالكتب العلميه، ج ٢.

۲۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق) بحار الأنوار، قم: مؤسسه الوفاء، ج ۱۹.

۲۵. مغنیه، محمدجواد (۱۳۷۸ش) فی ظلال نهج البلاغه، ترجمه: حسن بستان، قم: دارالکتب الاسلامی، ج ۴.

۲۶. نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق) مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، لبنان: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، ج ۲.

(ج) وب سایت ها و نرم افزارها:

۲۷. سایت اهل بیت

۲۸. سایت نور لایب

۲۹. سایت نورمگز

۳۰. سایت قاموس نور